

Kiss Sándor

ETIMOLÓGIKUS SZÓMAGYARÁZATOK A KORAI KÖZÉPKORBAN

"... az csak nyilvánvaló, hogy az istenek a dolgokat valódi, természetes nevükön nevezik!" Platón Kratülosz című dialógusában¹ hangzik el ez a derűlátó mondat, még hozzá az igaz utak ismerőjének, Szókratésznek a szájából. Azt is megtudjuk, hogyan találhatunk vissza az emberi nyelv összekuszált hálójából az isteni eredethez, még ha habozunk is egy pillanatig a lehetséges szószármaztatások között. Vajon a test neve azért szóma, mert "tulajdonképpen" szóma, vagyis sírkő, "minthogy a lélek a földi életben el van temetve"? Vagy ha már "szóma" ez a "szóma", akkor azért, mert szóma mindenkülköt jel, és a lélek a test által "ad jelt magáról"? Mégsem "szóma" lesz, mondja Szókratész, hiszen "a lélek bűnhődik bűneiért. A test viszont a léleknek börtönszerű, védett helye, hogy abban őriztessék /szódzétai/, amíg ki nem tölti büntetését. Ezért hívják a testet szómának".

Ha lehámozzuk erről az elmélkedésről a vallási mezt, és hozzátesszük, hogy a végső szöfejtés itt a dolgok természetéhez hasonló "alapszavakba" torkollik, akkor előttünk áll a szavak eredetének az az elképzelése, amelyet már ebben a dialógusban /és jól tudjuk, azóta is/ phüszei - természetelvű - elképzelésnek hívnak. Ez volta-képp egy botránynak a tagadása: azé a botrányé, hogy az

elnevezések a dolgokkal nem oksági, csak szükségszerűségi viszonyban állnak. Akik ebbe beleenyugszanak, azok /továbbra is a Kratülosz szerint/ az "elnevezők szokására és gyakorlatára", a theszei elvre hivatkoznak. Ők tehát azok, akik elfogadják a nyelv működéséhez garantáltan elengedhetetlen - a modern korban Saussure-től megfogalmazott - motiválatlanság elvét: a testet és sirkövet kétségekivül meg kell különböztetni, de hogy melyik a "szóma", melyik a "széma", az mindegy, ha mindenkinek ugyanúgy tudja.

Bármilyen cáfolhatatlan az elnevezésnek ez az ünkenye, az ember nem nyugszik bele, hogy a szavak "csak úgy vannak". Szókratésztől már tudjuk, hogy ez az ellenkezés egyszerre két dolgot jelölt: keressük, hogy honnan vannak, és hogy mi közük van egymáshoz. Manapság hozzászoktunk, hogy ezt a két irányt pontosan megkülönböztessük: mondjuk, a sir főnévnek van etimológiája, és ezenkívül van egy bizonyos helye a kódban /pl. egy homonimája, amely valahogyan tartalmilag is illik hozzá - nem ez a helyzet az öröm-öröm párral/, más szóval van konnotációja. Mit szóljunk akkor ahhoz a kijelentéshez, hogy "a név ereje a szófejtés révén tárul fel"?² Ez az antikvitásban - s még utána is - sűrűn ismételt gondolat azt jelenti, hogy a szavak eredetét a jelentésben és hangalakban rokon szavakon át kell megkeresni, és hogy ezen az úton felderíthető a szó és az általa jelölt dolog rejtett lényege. Az etimológia értelme, az etimosz mel-

léknévből: igazi szó.³ Az ókorban és a korai középkorban nem történeti vizsgálódást jelent, hanem a nyelvi tudásban elültetett motivációk vallatását.⁴ Egyszerre lehet világrendező elv és kollektív költészet.

Az ókori elképzelések gazdag áradása sokszor csak egy-egy nagy gyűjtőeseternán, enciklopédikus műveken keresztül jutott el hozzánk. Különös tisztelettel kell tekintenünk ezekre a kompilációkra, amelyek a népvándorlás századaiban az európai ember kulturális emlékezetét képviselték - főleg, ha valami önálló elv szerint elrendezett munkáról van szó. Nos, az egyik ilyen "világleíró" műben a szerző éppen a szómagyarázat elvét viszi végig, és a sokféle tudást, melyet hivatása közvetíteni, egy nyelvi fogalom révén foglalja össze. Etimológiák vagy Eredetek a munka címe, a szerzője Izidor, Sevilla püspöke /570 kb. - 636/.⁵ A személyes érdemen túl maga a jelenség a feltűnő: az antikvitásból örökölt tudást meg lehetett ragadni ebben a nyelvi formában - megkockáztatjuk, hogy volt egy etimológiai gondolatforma, amely a dolgokat elnevezéseivel világította meg. Persze, a Kratülosz "nyelvelméleti idealizmusától" messze vagyunk: időben egy évezredre, gondolatilag pedig annyira, hogy a tulajdonképpeni filozófiai kérdésfeltevés elveszett. Megvolt még a sztoikusok hellénizmuskori nyelvelméletében - ők vezették vissza a legkövetkezetesebben a jelentéseket a hangutánzásig -, majd a rómaiaknál /praktikusabb szinten/ beépült Varro nyelvtani, Cicero és Quintilianus re-

torikai rendszerébe, aztán elemeire széthullva megtaláljuk az egyházatyák apologetikájában; Sevilla püspökénél azonban az etimológiából leitmotív-szerű rendező elv lesz, amely közvetíti számunkra a latin nyelvre vonatkozó szöfejtési hagyományt. Módszerét a "világról és részeiről" /De mundo et partibus/ szóló XIII. könyv alapján mutatom be.

A bevezetés - jellegzetes párosítással - a dolgok "etimológiáit és okait" /etymologias causasque/ ígéri. Ezután gyorsan nyelvi sikra terel minket a szerző: a világ azért mundus, mert mozgásban van, motus, a görögök-nél viszont azért koszmosz, mert az diasz jelent eredetileg. Általános szabály szerint az "új anyag" bevezetése ebben a tankönyvben a szó magyarázatával kezdődik: vocatur, dicitur 'azért hívják így, mert', vagy egyszerűen a '-tól/-től', mint Nix a nube, unde venit 'a hó a felhőből, ti. ahonnan jön is'. Bármily heterogén tudnivalókat közül is az emberi ismeretanyagot felölelni igyekvő szerző, úditően tér vissza művében újra meg újra ugyanaz az egységes, absztrakt, etimológiai szempont; így a világ híres forrásvizeinek ismertetése után ezt olvassuk /XIII, 14/: "Mare est aquarum generalis collectio /.../ Proprie autem mare appellatum eo quod aquae eius amarae sint". 'Tenger', mert 'keserű': mare - amarae.

Már a kevés idézett etimológiából adódik néhány szempont, ahonnan a szószármaztatás elveit megközelít-

hetjük. Először is: mennyire igazak ezek a kapcsolatok nyelvtörténetileg? Nem kell hozzá éles érzék, hogy megállapítsuk: ezek az etimológiák jórészt naivak, hasonlóságon és nem történeti összefüggésen alapulnak. A mundus nem motus, hanem a 'tisza' jelentésű melléknév átvitele a rendezett világra, hasonlóan a koszmoszhoz; a mundus-motus azonban, igen régi etimológia.⁶ A nix csak a nyelven kívüli valóságban volt valaha nubes, a nyelvben nem; a mare sem amarus. Annál meglepőbbek olyan sejtések, amelyek a modern nyelvtörténetben is tartják magukat, pl. a Favonius nevű nyugati szél kapcsolása a fovere 'melegíteni' igehez.⁷ Ugyanakkor azonban ezek a kommentárok nem is törekszenek semmilyen logikus egységbe, inkább szabad képzettársításokhoz hasonlítanak. Nem egyértelműek egyik irányban sem: a nub-ből nemcsak nix adódik, hanem nimbus 'köd' is; a meridiesre /'dél'/ viszont két származtatás is van /a nyelvtörténetileg helyes medi-dies és a 'tisza dél'-re utaló népetimológiai jellegű magyarázat a merus melléknévből: XIII, 1 "Meridies, vel quia ibi sol faciat medium diem, quasi medidies, vel quia tunc purius micat ether. Merum enim purum dicitur"/. A 'zápor' neve /imber/ Isidorus szerint a görögből jön /ombrosz, valójában legfeljebb távoli indoeurópai rokonságról van szó/⁸ de ez jól megfér azzal a magyarázattal, hogy a zápor 'megrészegeti' /inebriare/ a földet a csirázásra. Az is kiderül a példákból, hogy a hangalakok "rokonsági küszöbe"

nem túl magas: ha ugyanígy kezdődnek a szavak, a rokonság természetes /meridies a merumból, ventus egyszerre a vehemensből és a violentusból/; a nyelvi kifejezés lineáritásának különös következménye, hogy a rimatimológia ritkább, bár van mare-amarae, és a 'szivárvány' rímserű meghatározása így hangzik: iris aëris /amit 'éris'-nek is ejthettek/: 'légi'. Mindez nem zárja ki konkrét hangváltások elképzelését: a glacies nem más, mint gelata aqua - a kösbűlő fok "quasi glauques" vagy "quasi. gelacies", a közirati hagyománytól függően.

Könnyű nekünk százötven év tudományos nyelvtörténet után ezeket a szempontokat érvényesítenünk; azonban nem volna helyes az antik és középkori "furor etymologicus" eljárásait a mai tudományos igazság szemszögéből, a korszakok mentalitását figyelmen kívül hagyva megítélni. Még csak annyi sem lehetünk megalégedve, ha kinyomozzuk /persze, az ilyesmi nem mindig sikerül/, hogy az 'ég' görög nevét már Ambrosius a 'láthatóság'-hoz kapcsolja /uranosz - horaszthai/, egyik latin nevét, a firmamentum-ot pedig Augustinus - egyébként helyesen - a 'szilárdság' képzetéhez /ld. 6. jegyzet/. Van ugyanis a régi etimológiának olyan vonása, amely az adott kor nyelvről történetű gondolkodását közvetlenül jellemzi. Ezt pedig nem a fonetikai szeszélyben kell keresnünk, hanem néhány - nagyon is állandó - szemantikai eljárás oldaláról kell megközelítenünk.

A legtöbb etimológia a példaként vizsgált XIII.

könyvben a magyarázandó elnevezéshez /ami majdnem mindig főnév/ cselekvést társít. A folyó folyik, a világ mozog /mundus ← motus/, a nyugati szél melenget /favonius ← fovere/, a Genezáret tava szelők nemzője /generans/, a zápor rézsegit, a hullám pedig jön-megy /unda ab eundo et redeundo/. Legközelebb áll ehhez a magyarázattípus-hoz a jelleg /minőség/ megjelölése. Ilyen címkéket találunk: a tenger keserű /sare ← amarus/, a szél heves /ventus ← vehemens, violentus/, a víz egyenlő /agua ← aequalis/. Statisztikailag előkelő hely illeti meg a lokális magyarázatot: a 'tó' a 'víz' helye' /"Et dicitur lacus quasi aguae locus"/ és a vele rokon eredetmegjelölést: nimbus és nix ← nubes; glacies ← gelata aqua. Van, ami cselekszik, van, ami ezt tűri, pl. a folyó, hogy medrétől üntözési célra eltérítsék /rius ← derivare: a szóképzés irányának ellentmondó etimológia/. Esetleg már végbement a dologon egy cselekvés: az ég csillagokkal cizellált edény /caelum ← caelatum/, forgásától a sarkok lecsiszolódtak /polus ← polire/. Vannak távolabbi érintkezések: az Avernus nevű tó megöli a madarakat /aves/; a Dunában /déli szemmel/ sok a hó /Danubius ← nivium [copia] - figyelembe veendő a b > y változás/. Hasonlóképpen alapszik nemcsak a Tigris folyó neve, lévén vise tigrisként gyors, hanem az 'eső'-é is, mely mint a folyóvíz: pluvia ← fluvia.

A bemutatott társítástípusok logikai műveletekként is leírhatók: vagy egyalanyhoz rendelnek hozzá egy állit-

mányt /oselekvésként, ill. tulajdonságként/, vagy valamely tárgyhöz egy olyan másik tárgyat, amely vele közös vagy érintkező jegyeket mutat. Világos, hogy ezeknek a műveleteknek a mindennapi alkalmazási területe a beszéd: mégpedig egyrészt annak nyelvtanilag leírható oldala - idetartozik a predikatív kapcsolat, de ezen belül a diatézis vagy az aspektus is, amennyiben szó volt szenvedő, ill. befejezettségi viszonyról -; másrészt a képes beszéd, melynek két alapvető eljárása a hasonlóságon és az érintkezésen alapuló helyettesítés: a metafora és a metonímia.⁹ Ezek a viszonylatok Isidorus művében /mint a régi etimológiai művekben általában/ nem explicitek /noha ő maga is ismertet egyfajta hagyományos szemantikai csoportosítást a szófejtő eljárásokat illetően, vö. I, 29/. Adott módszerek együttes előfordulása azonban jellemzi az etimológikus gondolatformát, felruházva leírható konfigurációival. Ez koronként változhat, valami azonban általánosan igaz erre a gondolatformára: olyan logikai viszonyok segítségével akarja a tárgyi világ kapcsolatait jellemezni, amiket a gondolkodók a nyelvi-retorikai gyakorlatból vontak el, és így szükségképpen átszűrtek a nyelvi jelrendszer hangzó oldalának - nyelvenként változó - hálóján is.¹⁰

A használt kód azonosságát ellenőrző metanyelvet Jakobson a nyelv egyik funkciójának tekinti.¹¹ Itt azonban többről van szó: a metanyelv mintegy igazolni is kívánja a kódot, elhárítani az önkényesség botrányát,

és szimmetriát, strukturális párhuzamot teremteni a hangvilág és a jelentésvilág között. Az etimológikus gondolatforma így a világot a szavakkal, a szavakat a világgal igazolja. Amellett, hogy az Isidorusnál döntővé váló etimológiai megközelítés valahogyan kapcsolatban van a középkori filozófiában alapvető deduktív gondolkodás és egy sajátos szimbólikus utalásrendszer kialakulásával, gondolhatunk itt arra, hogy a középkori kultúrát csak egyre idegenebb nyelven: latinul lehetett elsajátítani, ami egyszerre volt oka és következménye a nyelv igen tudatos, elemző igényű átélésének.

S ha már nem derül ki, hogy az istenek nevezték volna el a dolgokat "valódi, természetes nevükön", az emberek viselkednek úgy, hogy a jelentés és hangalak közötti természetes - plüsszei - kapcsolat ne szűnjék meg teljesen, sőt újra meg újra felfrissüljön. A "természetes kód" ezernyi mindennapi megnyilvánulásán¹² túl az irodalomra hivatkozhatunk: Soredamorsnak, Chrétien de Troyes hősnőjének azért mernek szerelmet vallani, mert a neve is erre hív fel;¹³ Shakespeare értelmező szójáték-sort épít Gaunt nevére;¹⁴ szürrealista költők alkottak fonetikai átosoportosításon alapuló "meghatározásokat".¹⁵ Jusszon eszünkbe végül a látott etimológiai jelenség nyelvi alapjának racionális magyarázója, Saussure, aki a szavak összefüggésében az önkény korlátozását ragadta meg¹⁶ - ugyanez a Saussure költői szövegek anagrammáikba rejtett értelmét kereste,¹⁷ mert tudta, hogy a szó minden értelmében jel: szimbólum, kép és intés.

J e g y z e t e k

- 1 Platón: Kratylos, ford. Szabó Árpád. /Platon összes művei, Budapest, 1943, I. pp. 500-573.
- 2 A bennünket a továbbiakban érdeklő szerző, Isidorus fogalmazásában: "Etymologia est origo vocabulorum, cum vis verbi vel nominis per interpretationem colligitur". Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive Originum libri XX, rec. W. M. Lindsay, Oxonii, 1911. I. p.29.
- 3 Vö. többek között P. Guiraud: L'étymologie, Paris, 1964, p. 5.
- 4 Az etimológia felfogásának ókori és koraközépkori történetéről lásd G. De Poerck: Etymologia et origo à travers la tradition latine; in ANAMNHCIC, Gedenkboek E. A. Leemans, Brugge, 1970, pp. 191-228. Szerinte Isidorus forrása itt Quintilianus és esetleg Varro.
- 5 Lásd a 2. jegyzetben idézett kiadást. Adatszerű összefoglalásra vö. M. Manitius: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I. München, 1911. pp. 52-70.
- 6 Az etimológiák felderített forrásaira nézve lásd J. Fontaine: Isidore de Séville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique, Paris, 1959.
- 7 Vö. már Plinius: Naturalis historia 16, 93. Lásd A. Walde-J.B. Hofmann: Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1938, s. v. Favonius.
- 8 Walde-Hofmann: s. v. imber.
- 9 R. Jakobson: Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances; in R. Jakobson-M. Halle: Fundamentals of Language, The Hague-Paris, 1956, pp. 72-76.
- 10 Az etimológiai eljárások fonetikai és szemantikai oldalát H. Lausberg a következő megjegyzés révén helyezi el az ókori retorika rendszerében: "Die Wortform /die Lautgestalt/ wird den vier Änderungskategorien, die Wortbedeutung der Tropenlehre unterworfen". H. Lausberg: Handbuch der literarischen Rhetorik, München, 1960, I. p. 255; vö. I. p. 77 és I. p. 215.
- 11 R. Jakobson: Nyelvészeti és poétika; in R. Jakobson: Hang-jel-vers, Budapest, 1969, eredeti megjelenés 1960, pp. 220-221.

- 12 V8. Fónagy I.: A beszéd kettős kódolása; in Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 /1966/, pp. 69-76.
- 13 Chrétien de Troyes: Cligès; publ. A. Micha, Paris, 1957, 953-980. sor.
- 14 II. Richárd, II, 1.
- 15 Dictionnaire abrégé du surréalisme, 1938, in Paul Éluard: Oeuvres complètes, Paris, 1968; magyarul Éluard: A körülmények és a költészet o. kötetben, Budapest, 1972.
- 16 F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe, Budapest, 1967, pp. 154-167: "az abszolút és a relatív önkényesség".
- 17 J. Starobinski: Les mots sous les mots: les anagrammes de Ferdinand de Saussure, Paris, 1971.